

ҒТАХР 16.01.11

ЛАТЫН ТАҢБАЛЫ ЖАҢА ҚАЗАҚ ЖАЗУЫНЫҢ ӘЛІПБИ ҚҰРАМЫ

Т.Н. Ермекова

ф.ғ.д., профессор

Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті

email: yermekovat@gmail.com

Қазіргі қоғамда әлем халқының 80%-ы латын графикасын қолданады. Заманауи инновациялық технологиялық ойлар, нақты ғылымдар және олардың терминологиясы, негізінен, латын әліпбиінде жасалады, яғни латын алфавитін жоғары технологиялардың әліпбиі деп атауға болады. Елбасы Н.Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламалық мақаласында ұсынған бірқатар нақты жобаларды жүзеге асыру үшін елде ауқымды жұмыс жүргізілуде. Солардың ішінде 2025 жылға қарай қазақ тілін латын әліпбиіне көшіруге қатысты нақты ұсыныстар бар. Осы мақсатта орфографиялық, әдістемелік, терминологиялық, техникалық және ақпараттық қолдаудың жұмыс топтары құрылды. Мақалада жаңа алфавит құрамы мәселелері талқыланып, әлеуметтік сауалнама негізінде қорытындылар ұсынылған.

Түйін сөздер: латын графикасы, әліпби, дыбыс, әріп, орфография, жазу

Кіріспе

Қай халықтың да асыл мұратының бағалысы саналатын тәуелсіздіктің салтанат құруы мұндай бағалы құндылықтарды жаңаша бағамдауға мүмкіндік ашты. Түркологиялық кеңістіктен қарар болсақ, бұрынғы КСРО құрамындағы түркі тілдес мемлекеттердің біразы тәуелсіздікке қол жеткізген соң, бірден латын қарпіне көшу ісін қолға ала бастады. Тарихи тамырластық негізін сақтай отырып, қазіргі қоғам сұранысына лайықты мемлекет болу мүддесінің бірден тіл мен жазуға бет бұруы неліктен? Өйткені ол – өркениет өлшемі. Бұл туралы чех ғалымы Ч.Лоукотка былай дейді: «Жазусыз мәдениет болмайды. Қазіргі уақытта бұл өркениеттің дамуымен өте тығыз байланысты, сондықтан біз өркениетті жазусыз елестете алмаймыз; жазу – өркениеттің ажырамас бөлігі, өйткені жазу арқылы адамзаттың бүгінгі ойлары мен жетістіктері болашаққа жеткізу үшін сақталады» [1, 13].

Расында да, адамзат жасаған құнды мұралардың басым бөлігі тіл мен жазу арқылы жетті. Ғасырлар тарихы, мәдениеті, күрестер мен рухани жаңғыртулар ұрпақтан ұрпаққа тіл арқылы жетеді. Әр өркениеттің өзіне тән үстем тілі болады. Жазу арқылы сан ғасыр бұрын бабалар жасаған ғажайып өмірлік құндылықтар жетеді. Жазу тек шартты таңбалардың жиынтығы емес, ол, біріншіден, адам санасы қол жеткізген аса биік жетістік, мәдени дамудың жалпы деңгейін көрсететін өркениет белгілерінің көрсеткіші. Сондықтан жазу таңдау – өркениетке ілесудің бір жолы. Бұл тұста Қазақстан мемлекеті де осы жауапты іске үлкен сарабалдықпен келгенін атап өткен жөн. Елбасы Н.Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламалық мақаласында қазақ жазуын латын графикасына көшіру жөнінде нақты тапсырмалар берілді [2]. Осыған орай, қазақ тілі әліпбиін латын графикасына көшіру жөніндегі Ұлттық комиссия құрылып, қойылған міндеттерді жүзеге асыру үшін төрт арнайы жұмыс тобы құрылды:

- орфографиялық (қазақ әліпбиін латын графикасына көшіруде орфография мен орфоэпия ережелерін дайындау үшін).
- әдістемелік (латын әліпбиін үйрету және оқыту әдістемесін жасап, оны білім беру жүйесіне біртіндеп енгізу үшін).
- терминжасам (латын графикасының негізінде қазақ тілінің терминологиялық базасын жүйелеу үшін).
- сараптамалық-техникалық (латын графикасын ІТ-технология талаптарына сәйкес келтіру үшін).

Аталған жұмыс топтары белгіленген жоспарға сәйкес қыруар жұмыс атқаруда. Жүргізілген сауалнамалар негізінде, сондай-ақ баспасөз бен әлеуметтік желілердегі қоғамдық пікірге мониторинг жасау, БАҚ құралдары, түрлі деңгейдегі басқосу, конференция, семинарлар

ұйымдастыру арқылы жаңа әліпби мен орфографиялық ережені ғылыми ортада талдау, қалың бұқараға таныстыру жұмыстары жүйелі ұйымдастырылуда.

Мәселені сипаттау

Қазақ жазуын латын графикасына көшірудегі ең маңызды мәселе әліпбиден басталатыны белгілі. Бұл жөнінде белгілі ғалым Н.Уәли былай дейді: «...қазіргі қолданылып жүрген орыс графикасына негізделген жазуды, менің ойымша, ұлттық сипаттағы жазу деп тануға болмайды, өйткені, біріншіден, әліпби құрамында қазақтың дыбыс жүйесін бейнелемейтін әріптер бар. Екіншіден, қазақтың төл сөздері қазақ тілінің дыбыс ережесімен, ал толып жатқан кірме сөздер (экономика, медицина, цех, футбол, т.б.) орыс орфографиясының ережесімен жазылып жүр. Бұл кезінде Орталықтың нұсқауымен жасалған, тоталитарлық режимнің «құндылықтары». Кіндігі орыс тіліне байланып қалған мұндай қостілді жазу-сызуды ұлттық сипаттағы рухани дүниеміз деп тану екіталай. Сондықтан да даналықтың диқаншысы болған Ахаңнан тағылым ала отырып, қазақ жазуын түбегейлі реформалау арқылы оған ұлттық сипат беру кезек күттірмес өзекті мәселелердің бірі болып отыр» [3, 13 б.]. Жазуға реформа жасау бір таңбаны екінші таңбамен ауыстырумен шектелмейді. Өйткені жазу – ұлттың бөлінбес бір бөлшегі. Сондықтан да ол әрқашан ұлтқа қызмет етуі керек. Демек, халық жазу арқылы өзінің рухани тамырына бет бұруы керек. Әрине, латын графикасы біздің төл жазуымыз емес. Дегенмен, алдымызда рухани тамырдан бет алып, жаңа ғасырдың да көшінен қалмау міндеті тұр. Сондықтан да жазу мәселесіне келгенде қайшылықтың туындауы заңды. Ол қайшылықтың бірі – әліпби. Шетелдік ғалымдардың көрсетуінше: «Әдетте әр әріп таңбасы буын немесе дауысты дыбыстар тобын емес, дауыссыз немесе дауысты дыбысты білдіреді. Нәтижесінде талап етілетін таңбалар санын салыстырмалы санға азайтуға болады. Мысалы, 30 дауыссыз және бес дауысты дыбыстары бар тіл 35 жеке әріптен аспауы керек. Бір жағынан, бір тілде бір дауысты дауысты дыбысты білдіру үшін сол тіл үшін 30 × 5 таңба қажет болады (мысалы, *ba, be, bi, bo, bu; da, de, di;* т.б.) *v*) және дауысты дыбыстарға арналған қосымша бес таңба, бұл 155 жеке таңбадан тұрады. Екі буын да, алфавит те фонографиялық таңбалар болып саналады, яғни олар мағыналық бірліктерді емес, сөздердің дыбыстарын бейнелейді» [4].

Қазақ тілін латын графикасына көшіруде ең алғашқы мәселе әліпби құрамындағы әріптерге байланысты туындайды. Классикалық латын кириллицадағы қазақ әліпбиімен салыстырғанда 6 әріпке кем болғандықтан, тығырықтан шығудың түрлі жолдары қарастырылуда. Осыған орай, қысқа мерзімде әліпбиіміз үш рет өзгерді:

- **Бірінші нұсқа.** 2017 жылы 11 қыркүйек: 25 әріптен және 8 диграфтан;
- **Екінші нұсқа.** 2017 жылғы 26 қазан: 32 әріп 9 апострофтан;
- **Үшінші нұсқа.** 2018 жылы 19 ақпан: 32 әріп, оның 6-ы акутпен, 2-уі диграфпен белгіленген.

Әліпбидің жиі өзгеруін кемшіліктен гөрі қазақ билігінің жаңа графиканы бекітудегі демократиялық ұстанымы деп қабылдаған жөн. Соңғы әліпбиде де жетілдіре түсетін мәселелер бар.

Жаңа әліпбидің артықшылығы: кириллде болған *ё, ц, щ, э, ю, я* және *ь, ъ* таңбалары алынып тасталды. Жеке-жеке таңбаланатын «*X*» мен «*h*» (*Hh*) бір таңбамен берілетін болды. Бірақ кірме сөздерде ғана қолданылатын *в, ф, х, ч* таңбаларының әліпби құрамында қалуы, *ш* мен *ч* дыбыстарының *Sh, Ch* диграфтарымен берілуі да қоғамда екіұдай пікір тудырып отыр. Сондай-ақ төл дыбыстарымыздың таңбалануында да назар аударатын мәселелер баршылық. Ендігі мәселе соңғы әліпби құрамындағы әріптер сол күйі қала ма, жоқ өзгертіле ме деген сұраққа саяды. Егер өзгертілетін болса, қандай ұсынымдар әзірлеу керек? Бірінші кезекте әліпбидегі *i, u, y* дыбыстарын таңбалауға ұсынылған әріптердің ішінде бас әріптің (*I*) бірдей болуы. *Pe* (өзен), *Pe* (қамырды) сөздерін қалай үйретеміз? Егер орфографиялық ережеде «қазақ тілінде дауысты и дыбысы жоқ, сондықтан төл сөздердегі и дыбысынан басталатын сөздердің алдынан үндестік заңы бойынша *I, Y* дыбыстарының бірі қойылады» деген күннің өзінде, бас әріппен таңбалау қажет болғанда бір сөзде бір әріпті үш рет жазуға дейін тура келеді. Мысалы: *IIR, IIL, IIS (IIR, IIL, IIS)* сияқты сөздерді, әсіресе осы дыбыстан басталатын жалқы есімдерді қалай жазамыз? Сондықтан кирилдегі *i* дыбысына *y* әріпіне ұсынылған *Yy* (акутты уай) таңбасын ұсынған жөн деп білеміз. Әрі бұл таңба *i* дыбысының жуан жұбы *By*-ның латыншадағы таңбасымен де үйлесер еді (*Yy(By) – Yy(Bi)*). Ал соңғы бекіген әліпбидегі *Yy(Yy)*-дың орнына «қазақ әліпбиінен орын табылмаған», бірақ түркі

халықтарына арналған ортақ әліпбидегі *Vv* немесе клавиатурада бар, бірақ жаңа әліпбиде жоқ *w* таңбасы сұранып-ақ тұр.

Әліпбидегі екі дыбыстың диграфпен берілуі де жазуда қолайсыздықтар тудырады. Бұл дыбыстарды да «бір дыбыс – бір таңба» принципі бойынша ақутты таңбалармен шешкен ұтымды болар еді. Диграфпен таңбаланған *sh* дыбысына ақутты *ś* таңбасын алу арқылы қоғамда екіұдай пікір тудырып жүрген *Ashat* (Асхат, Ашат), *ashana* (асхана, ашана) т.т. мәселелерден де арылуға болады.

Әліпби құрамына қатысты ұсыныстар мұнымен шектелмейді. Белгілі фонетист ғалым Ә. Жүнісбек былай дейді: «Қазіргі әліпби түзу мен еміле-ереже құрастыру барысында мамандарымыздың екі жар болып отырғанын жасыруға болмайды. Бір топ мамандар бүгінгі қолайлы сәтті пайдаланып, әліпби ауыстыруды жазу реформасына айналдырып, қазақ жазуының ұлттық үлгісін қалыптастырып алайық деп отыр. Ондағы мақсат – «бір дыбыс – бір таңба» ретімен төл дыбыстарымызды өз күйінде таңбалау. Соның нәтижесінде төл сөздеріміздің жазылымы (орфографиясы) мен айтылымы (орфоэпиясы) өзара үйлесе кетеді. Өйткені орфография деп жазып, орфоэпиямен түзетіп, бір жұмысты екі жұмыс етіп жүрміз. Сонда «үнеміміз» қайда қалды? Ендеше төл сөздеріміздің құрамында жазылып жүрген кірме *и, у, я, ю, щ* тәрізді тіл бұзар әріптерден құтылу керек. Сонда «ықшам» да өзі келеді, «үнем» де болады, «қағаз» да көп кетпейді. Мысалы, *мый* дейтін жуан әуезді сөзімізді *ми* деп жіңішкертіп жібермей немесе «дауыстыдан кейін дауыссыз болады, дауыссыздан кейін дауысты болады» деген сықылды бейрет ережелерден арылар едік. Бұл бір ғана мысал емес, тізе берсек жетіп жатыр: *су, бу, ту, ти, ки* т.б. бір буынды сөздер, ал екі және көп буынды сөздердің шегі жоқ: *тиын, тиін, суыр, сурет, иық, иін, алу, келу* т.б.» [5, 176 б.].

Ғалым кирилл әліпбиі құрамында болған, бірде дауысты, бірде дауыссыз деп танылып келген *и, у* дыбыстарының қазақ тіліне тек дауыссыз түрі ғана тән екенін дәйектейді.

Лингвистикалық практикада элем әліпбилеріндегі әріптердің орналасу реті төмендегі принциптердің біріне сүйенеді:

1. *Сызықтық реттілік*. Араб әліпбиіндегі алиф, ба, ағылшын әліпбиіндегі «Эй-ту-Зед», грек әліпбиіндегі «альфа мен омега» (басы және аяғы мағынасында қолданылады), т.т. бұған мысал бола алады.

2. *Кестелік тәртіп*. Үнді әліпбиі мен жапон, корей әліпбилеріндегі әріптер осы тәртіпке негізделген.

3. *Туыстық тәртіп*. Рун және огамика әліпбиіндегі дыбыстар айтылымы жағынан туыс дыбыстарды жеке-жеке топ, ұя ретінде топтастыра ұсынған.

Байқағанымыздай, әліпбидегі әріптердің орналасуында да белгілі бір жүйе болады. Сондықтан да болар «Грамматологиялық сөздікте» әліпбиге төмендегідей анықтама берілген: «Алфавитпредставляется как некое мифическое пространство, организованное и разграниченное особым образом, подобно человеческому телу, обществу и Вселенной [6].

Қазақ тілі сингармонизм заңдылығына сүйенеді. Сондықтан әліпби түзуде дыбыстардың жуан-жіңішкелігі мен қатаң-ұяндығын ескере отырып, қазақ әліпбиінің әріптерінің орналасу ретін тағайындау дұрыс. Мысалы: *а* мен *ә*-нің, *ғ* мен *г*-нің, *о* мен *ө*-нің қатар тұрғаны сияқты *ы* мен *і*-нің *к* мен *қ*-ның қатар орналасқаны жөн деп санаймыз. Өйткені бұл, бір жағынан, тез жаттау мен еске сақтауға ыңғайлы болу үшін де маңызды.

Латын әліпбиіне өтудің маңызы мен емлеге байланысты қоғамдық пікірді айқындау үшін екі топқа тәжірибе жүргізілді.

1-топ. Ересектер. Жас құрамы 35-65 жас аралығындағы 38 оқытушы қатысты.

2- топ. Жастар. 18-33 жас аралығындағы 40 студент қатысты.

Тәжірибе екі кезеңнен тұрды:

I кезең. Тәжірибеге қатысушыларға соңғы әліпби таратылып, танысуға уақыт берілді.

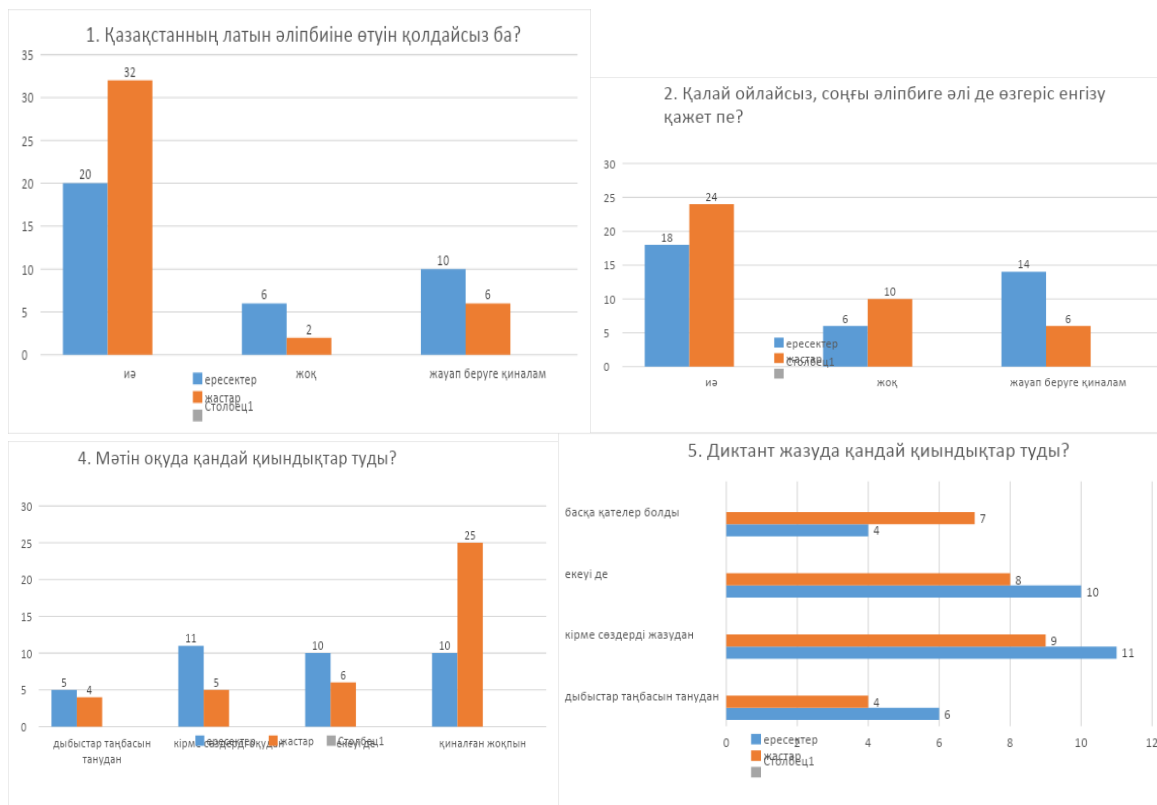
II кезең. 100 сөзден тұратын мәтін таратылып, оқу жылдамдығы тексерілді.

120 сөзден тұратын диктант жаздырылды.

Сауалнама толтырылды.

Екі топқа да бірдей сұрақтар таратылды.

Сауалнаманың нәтижесі мына диаграммада бейнеленген:



Сауалнаманы талдау

1. Қазақстанның латын әліпбиіне өтуін қолдайсыз ба? сұрағына респонденттердің басым көпшілігі (сұралғандардың 66,7%-ы) қолдайтындарын білдірді. Әсіресе жастардың 80%-інің қолдауы олардың осы ортада бұл қаріпті қазірдің өзінде еркін қолдауымен байланысты.

2. Сұралғандардың басым көпшілігінің (53,8 %-ы) соңғы әліпбиге әлі де өзгеріс енгізуді қажет деп тануы, біріншіден, әліпбидегі кейбір жуан-жінішке нұсқалы дыбыстардың әртүрлі таңбалануы, екіншіден екі дыбыстың бас әрпіне бірдей таңбаның ұсынылуы, диграфтардың болуы, үшіншіден, практикалық қолданыстағы жазудағы қиындықтарға, сондай-ақ тілдік санадағы кирилл әліпбиіндегі таңбалардың жаңа әліпбиде болмауына байланысты түсіндіреді.

3. Респонденттердің латын әліпбиін игеру дәрежесі мәтін оқудағы жылдамдығы мен диктант жазудағы сауаттылығына қарай анықталды. Мәтін оқуда олардың 50%-дан астамы қанағаттанарлық дәреже көрсетсе, ересектердің 23%-ы, жастардың 5%-ы төмен дәреже көрсетті. Бұл қиындықты олардың басым көпшілігі кірме сөздерді оқудан (20,5%-ы), дыбыс таңбасын танудан (11,5%-ы), осы айтылғандардың екеуінен де (20,5%-ы) қиналғанымен түсіндірсе, 44,9 %-ы мүлде қиналмағанын (ересектер – 12,8%, жастар – 32, 18%) көруге болады.

4. Респонденттердің оқу сауаттылығымен салыстырғанда жазу сауаттылығында біраз қиындықтар болды. Олардың 24,4%-ы ғана ешқандай қате жібермеді (ересектер – 7,7%, жастар – 16,7%). Кірме сөздерді жазудан (25,6%), дыбыс таңбасын танудан (12,8%), осы айтылғандардың екеуінен де (23%), 14% басқа қателер жіберді. Бұл емле ережелеріндегі олқылықтармен де байланысты. Өйткені сауалнаманың емлеге қатысты сұрағына сұралғандардың 82 пайызы оны ішнара жетілдіру қажеттігін көрсетті.

Қорытынды

Қазақстан қоғамының латын қарпіне көшуі – прогрессивтік қадам. Өйткені латын қарпі – заманауи технологиялық ортаның, коммуникацияның, сондай-ақ жаһандану дәуіріндегі ғылым, білім тілі.

Соңғы ұсынылған әліпбиді ішнара жетілдіру артық болмайды. Жазу реформасы сәтті жүруі үшін әліпбидегі таңбалардың дұрыс таңдалуы қажет, сондай-ақ жазу мен оқуда қолайсыздық тудырмауы тиіс. Дұрыс әліпбидің болуы дұрыс емле ережелерінің түзілуіне де ықпал етеді.

Ұсынылған емле ережелеріне байланысты қоғамда түрлі пікірталастардың өрбуі, жоғарыдағыдай сауалнама нәтижелері оны әлі де жетілдіре түсудің қажет екендігін көрсетеді.

Пайдаланылған әдебиеттер

- 1 Лоукотка Ч. Развитие письма. Пер. с чешского Н. Н. Соколова. – Москва, 1950.
- 2 Назарбаев Н. «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласы. «Егемен Қазақстан» газеті. 12 сәуір 2017.
- 3 Уэли Н. Графика. Орфография. Орфоэпия. – Алматы, 2018. – 250 б.
- 4 David Diringer, David R. Olson. Alphabet. Encyclopaedia Britannica <https://www.britannica.com/topic/alphabet-writing/Development-and-diffusion-of-alphabets>
- 5 Жүнісбек Ә. Қазақ жазуының ұлттық үлгісін қалыптастыру // Ү Халықаралық Түркі әлемі зерттеулері симпозиумы материалдары. II том, Алматы, 2018.
- 6 Порядок букв в алфавите //Грамматологический словарь. М., 2011.

СОСТАВ НОВОГО ЛАТИНСКОГО АЛФАВИТА (ЛАТИНИЦЫ) КАЗАХСКОЙ ПИСЬМЕННОСТИ

В современном обществе 80% населения земного шара пользуется латинской графикой. Нынешние инновационные технологические мысли, точные науки и их терминология создаются, в основном, на латинице, то есть латиницу можно назвать алфавитом высоких технологий. В стране проводятся масштабные работы по реализации программной статьи Н.А. Назарбаева «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания», в которой предложен ряд конкретных проектов. Среди них – разработка предметных планов по переходу казахского языка на латиницу к 2025 году. В этих целях созданы рабочие группы орфографическому, методическому, терминологическому, техническому и информационному сопровождению. В статье рассматриваются проблемы состава нового алфавита, предлагается выводы на основе проведенного социологического опроса.

Ключевые слова: латинская графика, алфавит, звуки, буква, орфография, письменность

THE COMPOSITION OF THE NEW LATIN ALPHABET (LATIN ALPHABET) OF KAZAKH WRITING

T.N. Yermekova

Dr. Sci (Philology), Professor

Kazakh National Women's Teacher Training University, Almaty, Kazakhstan

email: yermekovat@gmail.com

In modern society, 80% of the world's population uses Latin graphics. Current innovative technological ideas, exact Sciences and their terminology are created mainly in the Latin alphabet, that is, the Latin alphabet can be called the alphabet of high technologies. The country is carrying out large-scale work on the implementation of the program article of N.A.Nazarbayev "Course towards the future: modernization of Kazakhstan's identity", in which he proposed a number of specific projects. Among them – the development of substantive plans for the transition of the Kazakh language to the Latin alphabet by 2025. To this end, working groups spelling, methodological, terminological, technical and information support. The article deals with the problems of the composition of the new alphabet, offers conclusions based on a sociological survey.

Key words: Latin graphics, alphabet, sounds, letter, spelling, writing.

Редакцияға 11.08.2019 қабылданды.